Šlosar, Dušan

[Neščimenko, Galina Parfen'jevna. Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1983, vol. 32, iss. A31, pp. [85]-87

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/100703
Access Date: 24. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 31, 1983

RECENZE — REFERÁTY — ZPRÁVY

Galina P. Neščimenko: **Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka**, Academia, Praha 1980, 327 str.

Známá sovětská bohemistka podnikla komplexní výzkum deminutiv v češtině od začátku historické doby po současnost. Mohla se přitom opřít o materiál archívu Staročeského slovníku, rukopisný retrográdní slovník staročeský, obrozenské slovníky Thámův, Palkovičův a Jungmannův, současné novočeské slovníky a bohatý materiál získaný vlastní excerpcí a pozorováním živého úzu. Mohli bychom říct, že vychází z úplného materiálu češtiny, nebýt toho, že mezi 16. a koncem 18. století zeje mezera, opodstatněná jistě lexikografickou nezpracovaností střední doby. Bylo ji ovšem možno překlenout aspoň materiálem ze slovníků Veleslavínových a slovníku Kašpara Vusína, ev. dalších. Pak by obraz vývoje mezi obdobím staročeským (zde pojatým jako celek, ve skutečnosti však vývojově diferencovaným) a obdobím obrozenským poznamenaným voluntaristickými zásahy byl objektivnější. Avšak autorčino pojetí synchronního systému, spoluurčeného vývojovou dynamikou historickou, tato skutečnost nepříznivě neovlivňuje.

Autorka se soustřeďuje na domýšlení nepropracovaných otázek; známé aspekty problematiky jsou vyloženy stručně. Kategorii deminutivnosti chápe jako realizaci obecnější kategorie subjektivního hodnocení, do níž zahrnuje i význam větší či menší míry vlastnosti vyjadřované adjektivy a expresivitu sloves. Zde se ovšem opírá spíš o formální než pojmové shody, neboť hodnocení nezávislé substance je jinou záležitostí než hodnocení závislého příznaku; velmi obecným spojujícím rysem je tu pouze „modifikace" pojmového obsahu a pak především expresivita, která je však faktorem, jenž spíš systém deformuje než strukturuje. Bereme-li s výhradou paralelnost prostředků v různých slovních druzích, zcela nesporný zůstává paralelismus formantů ve všech třech rodech substantiv, se kterým autorka důsledně pracuje.

Úvodní kapitola vykládá teoretická východiska, představující domýšlení teorie Dokulilovy. Významným novem je tu rozpracování morfonologického aspektu. Autorka dochází k přesvědčivému zjištění, že rozhodující pro distribuci formantů není poslední hláska základu, jak se často tradovalo, nýbrž povaha hlásky předposlední; u sufixu je pak důležité, zda začíná vokálem, nebo konsonantem. Po celou sledovanou dobu jsou pak u každého rodu dominantní dva afixy, vokalický a konsonantický (o povaze nerozhoduje pouze nominativní podoba, nýbrž podoba v deklinaci převládající) v komplementární distribuci, dané povahou předposlední hlásky základu: *dvorek — kapřík, hůlka — kaplička, slůvko — tepličko*. Předposlední vokál základu (ať povahy primární, či už odvozené) bývá také zasažen fakultativní alternací kvantity či kvality (*kmen — kmínek, učitel — učitýlek*). Autorka tu dále záslužně upozorňuje na variabilitu základu: někdy se při derivaci uplatňuje nikoli základ nominativní, tzv. slovníková podoba, nýbrž ten, který převažuje v deklinačních formách, např. *orl-ík*, nebo se v nich vůbec vyskytuje: *šiděl-ko* (s alternací kvantity).

Tento důležitý poznatek je ovšem třeba dovést do důsledků a vypustit ze seznamu formantů zvláštní sufix *-átk-* (*kuřátko*) přiřazující ke střednímu rodu (a nemající paralelu v rodech jiných!) a nahradit jej sufixem *-ək-*, připojujícím se u jmen mládat k plurálové podobě základu (*kuřát-ko*) s obvyklou alternací kvantity.

Specifičností derivačního systému deminutiv je možnost dvojnásobné, někdy i vícenásobné derivace (*kůň — koník — koníček*). Úvodní kapitola se obírá izomorfní povahou odvozenin dalších stupňů a jejich sémantikou, jakož i přechodem významu mezi stupni, který se vždy děje od vyšších stupňů k nižším (autorka nepřesně říká, že od periférie k centru), a ten pak podmiňuje vznik složených formantů s významem deminutivnosti 1. stupně.

Druhá, nejobsáhlejší kapitola práce se obírá deminutivy primárními. Výklady o jednotlivých afixech mají fixní uspořádání: po obecné charakteristice, spočívající v konstatování kvantitativních poměrů v době staré, obrozenské a nové, které je založeno na imponujícím množství materiálu, následuje vymezení konstituentů slovotvorného typu; těmi je třeba rozumět distribuci jeho alomorfů a postižení jeho distribučního areálu. Ten je zase dán především předposlední, v nepodstatné míře poslední hláskou základu. Distribuce je důsledně dokládána grafy zobrazujícími vliv poslední hlásky na výběr afixu v době staré, obrozenské a nové u všech tří rodů. Další částí je charakteristika základu: nejdříve deklinační, pak sémantická a konečně slovotvorná, spočívající ve statistickém postižení poměru neodvozených a odvozených základů ve všech třech časových průřezech. Dále je sem zahrnut podíl základů přejatých a výčet a zastoupení slovotvorných typů odvozených slov, jež slouží jako derivační základy. Grafy reprezentace postihují percentuální zastoupení sufixů u základů jistého hláskového zakončení, a to zase v době staré, obrozenské a nové, u všech tří rodů. Následuje zevrubný výklad o morfonologické adaptaci základů, pojednávající o alternacích posledního konsonantu, předposlední hlásky, o ev. alternacích vznikových (vkládání hlásek). Tak se dospívá k shrnující formuli, která konstatující oproštěnou formou registruje poznatky zjištěné předchozí analýzou, a to souhrnně pro všechny tři rody, tedy např. pro substantiva se sufixem *-ək-*, jímž je třeba rozumět typy *dvorek skříňka* i *sítko*.

Obdobně autorka probírá ostatní afixy, až nakonec překvapivě dospívá k typům nazvaným „typy se sufixy nestejné fonematické stavby" představujícím derivaci jmen mládat (*holoubě*). To je ovšem ve zřejmém rozporu s úvodním teoretickým vymezením: jsou to jména jen středního rodu (nezachovávají tedy původní rod jako deminutiva), nevyjadřují menší rozměry ani nenesou emocionální náboj, nýbrž ve skutečnosti přeřazením od maskulin či feminin k neutrům manifestují pohlavní neurčenost jako základní rys derivátů. S autorčiným pojetím je ve faktickém nesouladu i následující sufix *-átk-*. To by musel být vzhledem k pojetí celé práce sufix sekundární: o tom však nelze mluvit ani z hlediska významového ani formálního. Ve skutečnosti tu jde o připojení primárního sufixu *-ək-* k „neslovníkové" (plurálové) podobě základu, jak bylo naznačeno už výše.

Ze stejných příčin odvozeniny typů *cikánečka, sbírečka*, které autorka řeší jako deriváty sufixem *-ečk-*, při jehož připojení by navíc docházelo ke zkrácení základu, musíme pokládat za k-ové deriváty od neslovníkové podoby základu, která je v gen. pl. (*cikánek-*). Své pojetí autorka opírá o teorii, podle níž není možné připojování několika sufixů modifikační povahy; operuje se skutečností, že neexistují formace jako **dobráčečka*, **hříšnička*, kde by došlo k řetězení sufixu přechylovacího a deminutivního. Avšak případů, které tuto hypotézu podporují, je ve skutečnosti méně než těch, které jí odporují; proto není její platnost nesporná. (Viz také výše naši interpretaci jmen na *-átko*, případy typu *kolegyňka* a k tomu dále od deminutiv odvozená jména mládat typu *lvíče, orlíče* apod.) Graf reprezentace sufixu *-ečk-* navíc ukazuje, že od obrození asi 85 % derivátů by bylo odvozeno právě ze základů zakončených *-k*.

Cenná a přesvědčivá je třetí část druhé kapitoly diachronně sledující rodové subsystémy primárních deminutiv. Ukazuje frontální ústup formantů c-ových a vyhraňující se komplementární distribuci dvojic sufixů danou v prvé řadě povahou předposlední hlásky základu (vokalickou, či konsonantickou), v druhé řadě pak kvalitou posledního konsonantu. Při zdůvodňování ústupu c-ových sufixů autorka opomněla zakalkulovat vysvětlení I. Němce, počítající s komplexem různých faktorů. Na str. 227 je ve výkladu opominuta — proti doprovodnému grafu — spojitelnost sufixu *-ík-* se základy zakončenými na *-ň* (nejen *-j* a *-ř*).

Přičiňme zde několik drobných poznámek k detailům historických výkladů: asi

není nutné předpokládat, že útvary *družka, súsědka, vnučka* byly původně deminutivy k doloženým podobám *druha, súseda, vnuka*. Spíš tu šlo o začlenění močních odvozenin periferního typu k produktivnějšímu typu přechylování. — *Doubrava* není substantivum vytvořené sufixem *-rav-*. — *Morče* nemusí být derivát z *morka*, nýbrž stejně jako tato odvozenina může představovat pojmenování nositele vlastnosti k adj. *mořský*, avšak středního rodu (podle „prase") — na rozdíl od feminina *morka* (podle „sviňka").

Poslední, kratší kapitola je věnována sekundárním deminutivům. Ta správně nejsou vymezena formálně, nýbrž lexikálním okolím: předpokládají existenci deminutiv primárních a na jejich pozadí vnášejí do odvozeniny vyšší stupeň deminutivního příznaku. Je tedy sekundárním deminutivem *čajíček* (← *čajík* ← *čaj*), ale nemá tu povahu *krajíček* „okraj" (← *kraj*). Sekundární deminutiva vznikají navrstvováním (reduplikací nebo kombinací různých afixů) a vkládáním infixů (např. *chvilinka, dceruška*).

V historicky zaměřené práci má termín reduplikace a kombinace opodstatnění, ale ze synchronního hlediska jde patrně všude o infixaci: *-eč-* ve formaci *háječek* se nepodobá sufixu *-ek-* stálostí vokálu (v primárních odvozeninách alternuje *e* s *ø*). Tak je tomu od doby, kdy nominativní podoby typu *domček* ustoupily podobám typu *domeček*, tedy od obrození. Případy typu *chvililička* (autorkou nepřesně segmentované jako *chvi-li-li-čka*) naznačují, jak některé infixy vznikají: je to osamostatněné poslední hláskové skupení, „kontaktová zóna" některých fundujících substantiv (*chvil-il--ičk-a*). V jiných případech ovšem vznikly ze zaniklých c-ových deminutiv (*ryb-ič--ka* ← **rybice*).

Co do komplexnosti zpracování nemá autorčino úctyhodné dílo v české literatuře obdoby. Znamená značný pokrok proti statisticky a staticky pojatému popisu deminutiv v Tvoření slov v češtině II a obohacuje teorii o nové aspekty. Její popis je vyčerpávající a patrně nepomíjí žádný z faktorů podílejících se na formování deminutivních a emocionálních odvozenin. Odhalil přesvědčivě distribuční pravidla a vzájemné vztahy mezi typy. Také autorčina teorie infixů je nosná a podle našeho názoru se uplatňuje dokonce ve větší míře, než soudí ona sama: jako infixaci je třeba ze synchronního hlediska chápat i to, čemu se tradičně říká reduplikace deminutivních sufixů.

Zčásti sporná však zůstává autorčina paralela derivátů vyjadřujících subjektivní hodnocení vedená mezi slovními druhy. Přesná paralela není možná ani z hlediska pojmového (menší rozměry substance představují něco jiného než menší míra příznaku statického — vyjádřeného adjektivem — tím méně pak příznaku dynamického, vyjádřeného slovesem). Spojujícím rysem např. mezi útvary *maminka — malinký — —spinkat* je ve skutečnosti jen pozitivní emocionální zabarvení. Avšak oblast emocionality je něco, co v jazykovém vyjádření vede nejčastěji k vybočení ze soustavy, nikoli k její strukturaci. Ostatně větší množství obdobných příkladů bychom shledávali s obtížemi jak mezi adjektivy, tak mezi slovesy.

Diachronní složka pozorování je účelně zaměřena k postižení dynamiky současného stavu. Stranou proto přirozeně zůstávají některé další její aspekty, např. postižení distribuce primárních sufixů v pračeském výchozím stavu, který v ledačems předurčil podobu celé soustavy navždy. Například před zánikem lichých jerů měly všechny deminutivní sufixy povahu vokalickou, a jejich distribuce tedy nemohla být dána povahou předposlední hlásky základu, nýbrž nesporně hlásky poslední: např. sufix *-ikъ* se tehdy připojoval k základům zakončeným na *-č, -j, -l, -ń, -r', -š, -t, -ž;* ve zbylých případech se připojoval sufix *-ьcь*. Po zániku jerů byla tato distribuce vystřídána jinou, ale původní stav zanechal četné relikty. — Avšak neklademe na práci maximalistické požadavky. Dořešení problémů diachronní povahy může být záležitostí speciální práce koncipované s důrazem na diachronní aspekt. Taková práce bude ovšem moci vydatně těžit zejména z autorčiny zevrubné kvantitativní analýzy.

G. P. Neščimenková svou monografií vítaně přispěla k zpřesnění našich znalostí o slovotvorném subsystému deminutiv, postihla jeho vývojovou dynamiku a obohatila slovotvornou teorii o nové aspekty. Její práce zasluhuje vysoké uznání.

D. Šlosar